

ԲՆՆԵՍԻՐԵԿԱՆՆԵ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ

ՀԱՅԳԱԿԱՆ ՔԱՐԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեյց՝ Eric H. King

ՍԻՍ ՔԱՂԱԿՆ ՈՒ ՄԻՋՆԱՌԵՐԳԸ

Երբեմնի համբաւաւոր Սիս քաղաքը կը կանգնէր ամփիթատորնի ձեւով շինուած մեկուսացեալ ժայռի մը արեւելեան կողմին վրայ, որուն սակայն վարի մասը կը միանայ Տաւրոս լեռներու շղթային: Սիս կը գտնուէր Անարզարա բերդին հիւսիս-արեւելեան կողմը, 15 մղոն հեռաւորութեամբ և այսօր Հաճըն ու Էդքսուն անուանեցող ճանչցուած կեդրոնները առջնորդող կարեւոր անցքին բերանը: Քաղաքը շինուած է ժայռին միջնաբերդին (Fortress Rock) ըստորոտը և վերջերս առած է Քոչան անունը: Ժայռին ամենէն բարձր մասը 1000 ոտք է և հիւսիսէն գէպի հարաւ իր ընդհանուր երկարութիւնն է մօտաւորապէս մէկ քիլոմետր:

Կ'ըսուի թէ Հայերը Սիս քաղաքը ամենէն առաջ Յոյներուն ձեռքէն գրաւեցին թորոս Ա. թագաւորին իշխանութեան օրով (1100—1123): Յոյները զայն ետ առին՝ երբ Լեւոն Ա. պարտուեցաւ Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր կողմէ: 1137ին: 1144ին թորոս Բ. վերստին գրաւեց Սիսը: Կը պատմուի որ իր եղբայրը՝ Մլեհ (1168—1174) թողուց Վանկա բերդը և բնակութիւն հաստատեց իր չար ունակութիւններուն համար: Այս շրջանին ապրող պատմաբան մը քաղաքը կը նկարագրէ «նոր կառուցուած» բացատրութեամբ. բայց առաջուան պատմութեան և կամ մինչև Լեւոն Բ. (1185—1219) գահ բարձրանալու շրջանը, անոր վրեժակին մասին վստահելի քիչ տեղեկութիւն ունինք: Դիտենք սակայն որ մինչև Լեւոնի գահ բարձրանալը քաղաքը շատ քիչ եկեղեցիներ ունէր: Ս. Ներսէս Լամբրոնացի այս իրողութիւնը հետեւեալ բառերով կը բացատրէ. «Անաւարդայի և Սոյ մասին ի՞նչ պէտք է ըսենք, կը գրէ ան: Ան ուրիշ հողամասերու հետ միասին Հայոց ձեռքն ըլլալով հանդերձ, կրօնական ուղ-

ղութիւն չունին և զՅիսուս իբրև հովիւ չեն ճանչնար: Եկեղեցիներ չունին և զբրկեւած են ամէն շքեղութենէ, որովհետեւ եպիսկոպոսները վանքերու մէջ կ'ապրին»: Այս խօսքերը Լեւոն Մեծի (այսպէս ճանչցուեցաւ առհասարակ) գահ բարձրանալէն տասը տարի առաջ գրուած են:

Կը պատմուի որ այս թագաւորը իր իշխանութեան սկիզբը (1187) վերաշինեց քաղաքին մեծ մասը: Ան սկսաւ շինել Սոյ միջնաբերդը՝ ուղղակի ժայռին վրայ, որուն պատերը հաւանաբար զոյնութիւն ունէին արդէն: Քաղաքը պարիսպով շրջապատել տուաւ, թէև և կարելի չէ ըսել որ իրապէս ամրացուց զանոնք: Հեթում Խ. (1223—1269) անտարակոյս Հարունկեց պարիսպները ամրացնել և ժայռին հարաւային գագաթին վրայ աւելցուց վերապը: Բուշ (Սոյ բերդի միջնաբերդը մօտաւոր այս գագաթին վրայ է, ժայռին ձախ կողմին ստորոտը: Միակ հայերէն արձանագրութիւնը՝ զոր կրցի կարգաւ, կը գտնուի վերապին վարի սննեակին ներքին որմէն վրայ, շատ վատուած վրեժակի մէջ և որ այսպէս կը կարդացուի. «Հայկական շրջանին . . . երկիրը . . . Հեթում թագաւորին օրով»: Այս արձանագրութիւնը, թէև թերի, կը հաստատէ որ Հեթումի օրով շինութիւնը լաւ յառաջ տարուած էր: Բանտին կամ վերապին մէկ կողմը գտնուող սանգուիս մը գէպի ջրամբար մը կ'առաջնորդէ, որ հոն շինուած էր անձերի ջուր հաւաքելու համար: Նմանապէս այս կատարին մէջ փորուած գոյացի խորշեր՝ որոնք անկասկած գործածուած են իբր զօրանոց, շտեմարան, բանտ եւայլն:

Սոյ բերդը ձուած է և ժայռին ձեւին պատճառաւ՝ երեք տարբեր կատարներու վրայ գետեղուած է և ունի երեք շրջափակեր: Այս կատարները իրարու կը միանան ժայռին մէջ քայքայուած ուղիներով, որոնց երկայնքին աշտարակներ և մարտոցներ կը խաչաձեւն որմերը: Երկրորդ կատարին վրայ, շրջափակին մէջ կառուցուած ամրութիւններու միջև կը տեսնուին աւերակները մատուռի մը՝ որուն առաստաղը փլած է: Այս կատարին վրայ գտնուող մնացորդները աւելի փլատակ վրեժակ մը ունին քան միւս երկուքները, ինչ որ խորհրդ կու տայ թէ այս մասը հապճեպով շինուած է, հաւանաբար Եգիպտոսի Մեծուք-

Ներուն կողմէ քաղաքին վերջին գրաման միջոցին (1374)։ Երրորդ կատարը առաջ-նորդող ճամբու ընթացքին կը տեսնուի լեցուն ջրամբար մը՝ որ միշտ նոյն մակար-դակը կը պահէ և որուն արտասովոր բու-ժիչ կարողութիւններ կը վերագրին Հա-յերը։ Կատարին վրայ հաստատուած է մեծ այր մը՝ ուր կարելի է մտնել հսկայ որմի մը մէջ փորուած փոքր դուռէ մը։ Այս դրան առաջ, տափարակ գետնի մը վրայ կարգ մը խորշեր փորուած են ուրկէ միայն ալրին ներքնամասը իր լոյսը կը ստանայ։ Կ'ըսուի թէ այրը կրնայ 2500 հոգի բովան-դակել։ Կարգ մը տեղեկագրութիւններու համաձայն, այրը նախապէս իբր բանտ ծա-ռայած է, բայց աւելի հաւանական է որ ան հայ Թագաւորներու զանձներու շտեմարանը եղած ըլլայ։ Տեղւոյն բնակիչները զայն կը կոչէին Կեօկէրլինիլիք (աղանեծեալ) որով-հետեւ կ'ենթադրուի որ ատենօք անհամար վայրի աղանիւններ կը բնակէին հոն։ Այրը մուրձ, խոնաւ և անհրապոյր երևոյթ մը ունի, ուր կը հոսի Թաննը ջուր մը՝ որ ձմեռը սառնելով, սառնակոյտեր կը կազմէ։

Հայ Թագաւորներուն պալատը նախա-պէս բերդաքարին արեւելեան կողին վարի մասին վրայ հաստատուած էր։ Ըստ Հայր Ինճիկեանի ժ.թ. զարու սկիզբը պատրաս-տած տեղեկագրութեան, Ռուբինեան Թա-գաւորներուն հին պալատը, կամ ինչպէս որ կը կոչուի «գարպաս»ը բոլորաձև զըղ-եակ մըն է (որուն տակ վերապը կամ զըն-դանը շինուած է) 3 կամ չորս *toise* մեծու-թեամբ և կառուցուած է կապարով իրարու միացած հսկայական քարերով։ Շէնքը երեք դուռ ունի, հիւսիսային, արեւմտեան և հա-րաւային կողմերը։ Արեւելեան կողմը երեք խոշոր պատուհաններ կան, որոնցմէ մէջ-տեղինը բոլորաձև է։ Իւրաքանչիւր դրան վրայ կը տեսնուի զեղեցկօրէն մէջտեղ բերուած քանդակագործութիւններ և փո-րագրութիւններ։ Դուռներէն մէկը պալա-տին տանիքը կը հանէ, որ իր հսկայ բար-ձրութեամբ կ'իջիւն իր շրջապատին վրայ։ Այժմ այս բոլոր շէնքերը աւերակ դարձած են։ Հազարաւոցիք կապարը իրենց պէտքե-րուն համար գործածած են և եթէ կարելի ըլլար քարերը նոյնիսկ պիտի տանէին։

Ըստ Չամչեանի, Կոստանդին Գ. (Լու-սինեան) պալատին ձեւը լուրջ փոփոխու-

թեան ենթարկեց 1342ին, որուն վերաշի-նութեան «ծիծաղելի ձեւով» եղած ըլլալը կը մասնանշէ։

Օլաւմպուրկի Կանոնիկոս Williebrand, որ Լեւոն Բ-ի իշխանութեան միջոցին Սիս ալցեւեց, այսպէս կը գրէր ԺԿ. դարուն. «Տիրոջ (lord) և Թագաւորին գլխաւոր քա-ղաքն է ան, ուր բազմաթիւ հարուստներ կը բնակին։ Պատէշներ չունի. քաղաքը աւելի իբր աւան պիտի ներկայացնէ եթէ հայ արքեպիսկոպոսի մը բնակավայրը ե-ղած չըլլար։ Յոյներ ալ կը գտնուին հոն և կը մնան իրենց պատրիարքին հնազանդ։ Ասկէ զատ, այն լեռան գագաթը՝ որուն ստորոտը քաղաքը հաստատուած է, զօ-րաւոր և ամրակուռ բերդ մը կը գտնուի, որ Հայերու հաւաստիացման Դարեհի կը պատկանէր։ Այս վերջինը Աղեքանդրի կողմէ պարտուեցաւ։ Պէտք է նաեւ գիտ-նալ թէ տէրը և Թագաւորը իրեն համար այնքան զեղեցիկ պարտէշներ պատրաստել կուտար այս քաղաքին մօտ՝ որ անոնց շքեղութիւնը նկարագրելու անկարող եմ։

Թէև «գարպաս» բառը վերը Ինճիկ-եանի կողմէ յիշուած է իբր պալատը նկա-րագրող բառ մը, սակայն ըստ Սսոյ ԺԷ. դարու տարեգրութեանց, տարբեր ակնար-կումով յիշուած է հետեւեալ հատուածին մէջ. «Լեւոն Սիսի մէջ շինեց խոշը, ըս-քանչելի և Նշանաւոր, կամարած և մայր եկեղեցի մը... և այսօր կարգ մը Սսեցիներ զայն «գարպաս» կը կոչեն։ Բայց և այն-պէս հետեւեալ Թարգմանութիւնն ալ նոյն շրջանին գրուած է. «Լեւոն իր բնակութեանը համար տուն մը շինեց որ այժմ աւերակ-ներու մէջ է. պատուհաններ ունի, «գար-պաս» կը կոչուի և դէպի արեւելք կը նայի»։

Williebrandի ակնարկած պարտէշները պալատին մօտերը կը գտնուէին անկաս-կած և հաւանաբար կը տարածուէին դէպի արեւելք, մինչև Սսոյ մզկիթը։

Այսօր «Դարպաս»ի բոլոր հետքերը անհետացած են, թէև շուրջի պատերէն մասեր կը մնան։ 1936ի ամէնէն աչքառու միացորդները կը կազմեն մուտքի դրան նմանող աւերակներ և նոյն դրան սիւնները կը նմարուին զեռ. քաղաքը հիւսիսէն դէպի հարաւ կտրող անցնող ճամբուն մօտ և ան-միջապէս վարը՝ եռանկիւնաձև որմափակ Փակարանին (enclosure) որ Սսոյ «նոր»

վանքին կալուածն է։ Այս վանքին եկեղեցւոյն արեւելեան ճակատը յստակօրէն կը տեսնուի դեռ, Փակարանին հարաւային կողմը և իր դիրքով քաղաքին տիրապետող ժայռին ստորոտը։

Այս որմափակ վայրին մէջ հաստատուած, ինչպէս նաև եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմը գտնուող վանատան շէնքերը (որք այժմ բոլորովին լքուած և աւերակ վիճակ մը ունին), կիրակոս կաթողիկոսին ձեռքով շինուած են 1810ին, թագաւորական պալատին զետնին վրայ և ուղղակի պալատան շինուածանիւթերովը։ Ասոնք կը կազմէին կաթողիկոսական բնակարանը, ժողովատեղին և վանականներուն բնակարանները։ Կաթողիկոսական բուն նստավայրը քաղաքին հարաւային ծայրը գտնուող Լուսաւորչի վանքն էր։ Կ'երեկ թէ 1294էն առաջ երբ Գերագոյն Կաթողիկոսութիւնը փոխադրուեցաւ Սիւս ուր մնաց մինչև 1441, այս վանքը Սոյ յարքեպիսկոպոսներուն բնակավայրն էր, ու ասոնք առաջինը՝ Յովհաննէս, որ պաշտօնավարեց 1193-1198։ Բայց երբ 1294ին Անուարդեցի Գրիգոր Կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, Հեթում Բ., նորընտիր Կաթողիկոսին մտերիմ բարեկամը, գեղազարդեց Լուսաւորչին պաշտօնական բնակավայրը և անոր կից եկեղեցին։ Սակայն 1734ին Սոյ Դուկաս Կաթողիկոս նորոգել կամ վերաշինել տուաւ այս եկեղեցին և Կաթողիկոսական բնակավայրը, որովհետև Գերագոյն Կաթողիկոսական Աթոռը թէև 1441ին էլ միածին փոխադրուեցաւ, բայց մինչև դեռ վերջերս Սոյ Կաթողիկոսութիւնը շարունակեց իր գոյութիւնը (ընդգէմ էլ միածին պաշտօնապէս ճանչցուած Կաթողիկոսութեան)։ Դուկաս Կաթողիկոս շինել տուաւ նաև Փակարանին մեծ մասը, թէև արեւելեան, հարաւային և աւելի իրաւոր՝ «straight» մասը մեծ մասամբ հին է և կը կազմէ նախկին մարտկոցներուն մէկ մասը։ Կիրակոս Կաթողիկոս երբ սնորհ կոչուած վանքին Փակարանին մէջ կանգնել տուաւ վերոյիշեալ բնակարանը, նոյն ատեն, 1810ին, նորոգել տուաւ անոր կից եկեղեցին։ Սա Հեթում Ա. ի (1223-1269) շինած եկեղեցին է՝ որուն մեծ մասը սակայն 1266ին Սեփրաոսի Մեմլուքներին կատարած արշաւանքի ընթացքին հրդեհով քանդուեցաւ։ Թագաւորական պալատին

մէջ բնակող Վարդան Վարդապետ այսպէս կը գրէ եզրկատացի զօրավար՝ Սեմիմօղի մասին. «Այն յանկարծ քաղաքը մտաւ և գրաւելով Սիւս մայրաքաղաքը, այրեց զանք եկեղեցիներովը միասին»։ Մաղաքիս առնունով ուրիշ պատմիչ մը կը գրէ. «Հայոց թագաւորներուն բնակավայրը եղող Սիւս քաղաքը այրեցին և պալատին սքանչելի եկեղեցին բռնկեցուցին, վրան փայտեր նետելով։ Անոնք քանդեցին նաև թագաւորներուն դամբարանները»։ Յայտնի է որ այս նախադասութիւնը սխալ է, քանի որ հայ թագաւորներուն մեծ մասը Դրազարկ վանքին մէջ կը թաղուէին։ Հոն թաղուած են Թորոս Բ., Թորոս Գ., Հեթում Ա. և իր թագուհին Ջապէլ, Ռուբէն Բ. և Օշին. արգարև միակ թագաւորը՝ որուն մարմինը իրապէս Սիւս թաղուած է, Լևոն Մեծն է, և Կ'ըսուի թէ նոյնիսկ ասոր սիրտը առանձին թաղուած է Ակնեք վանքին մէջ, որուն ինք սերտօրէն կապուած էր։

Ինճիճեան կը նկարագրէ Դրազարկ վանքը՝ Սիւսէն մէկ օր հեռաւորութեամբ անտառի մը մէջէն անցնող ձորի մը մէջ, բայց անոր ճիշտ տեղը չէ գիտցուած։ Կը թուի որ ան ատենը անգամ մը Սոյ յարգեալիսկոպոսներուն բնակավայրը եղած է։ Ակնեք վանքին տեղն ալ բոլորովին կորսուած ըլլալ կը թուի։

Սակայն դամբաւ ուրիշ հեղինակէ մը կը կարգաւորէ. «Անոնք Սիւսի առջև հասան և քանի մը օրէն գրաւեցին քաղաքը, կարևոր դուռները այրելէ վերջ սկսան ընդհանուր հրկիզումի մը։ Բազմաթիւ մեռեալներ և գերիներ կային։ Անոնք յետոյ յարձակեցան ամրոցին վրայ որ շատ չարաշարժքի ենթարկուեցաւ, բայց պաշարուողները հերոսաբար զիմադրեցին և մերժեցին անձնատուր ըլլալ։ Եզրկատցիք ըստպուեցան նահանջել, հրդեհ և աւեր տարածելով լեռնոտ հողամասերուն և դաշտադէղիններուն մէջ և կողպատելով ամէն ինչ»։

Կ'ըսուի որ թէև մայրաքաղաքը ատենին վերաշինուեցաւ և վերստին գտաւ իր բարգաւաճ վիճակը, բայց անդամանելիօրէն փնստուած էր իր արուեստագիտական գեղեցկութիւնը։ Սուրբ Սոփիայի նուիրուած մեծ եկեղեցին նորոգել տուաւ Հեթումի որդին՝ Լևոն Գ., որուն ի նպաստ հայրը հրաժարած էր։ Սա՝ մայրաքաղաքին

ամենէն կարևոր եկեղեցին էր, պալատի պարիսպին կից և իր պատերէն ներս թագաւորներ և թագուհիներ կ'օծուէին և թագաւոր կը ձեռնադրուէին: Այս արարողութիւնը կարգ մը պարագաներու տակ Տարսոնի Ս. Սոֆիա եկեղեցոյ մէջ ևս կը կատարուէր, ուր Լեւոն Բ.՝ առաջինը հանրութեան առջև թագադրուող հայ թագաւորներէն՝ 1198ին թագաւոր ձեռնադրուեցաւ:

Եկեղեցին աւերակ էր երբ Գիրակոս կաթողիկոս սկսած անոր վերաշինութեան և դարձեալ նուիրուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորդին: Ինճիճեան սայսպէս կը նկարագրէ անոր երևոյթը Փթ. դարուն, վերաշինութենէն առաջ:

«Թուրքերը եկեղեցին կ'անուանեն «Ջանգապներու եկեղեցի»: Այս եկեղեցին երկու է և կամարը կը հանգչի չորս սիւներու վրայ. տանիքը աւերակ է, բայց պատերը, խորաններն ու շէնքին միւս մասերը շինուած են կապարով իրարու միացած հսկայ քարերով, ինչպէս Նրուսադէմի հին շէնքերը: Մէջտեղի խորանին վրայ կը բարձրանայ գմբէթ մը՝ որուն երկու կողմերը ուրիշ երկու խորաններ կան. հարաւային կողմինը նուիրուած է Ս. Պետրոսի և Ս. Պօղոսի, իսկ հիւսիսային կողմինը՝ Ս. Գրիգորի, երկուքն ալ աւագ խորանին ձեռք շինուած և առանց հանդիս ալ կը տեսնուի «կանանց վերնատունը», որուն իւրաքանչիւր կողմը կան երկու ուրիշ խորաններ: Այս խորաններուն վրայ և պատերուն շուրջ փորագրուած են շէնքումի, Լեւոնի և այլ անուններ: Սկիզբիւնի մէջէն կ'ելլուի «գանգակատուն»՝ որ քառանկիւնի է, և ունի հարթ տանիք մը, որուն իւրաքանչիւր կողմը կան երկուական պատուհաններ: Ջանգապատունը ամբողջութեամբ կը մնայ, բայց մէջը զանազակ չունի: Եկեղեցւոյն կից կայ անշուք մատուռ մը:

1936ին տակաւին կանգուն մնացած եկեղեցւոյն վրայ կատարած քննութեամբ դժուար եղաւ որոշել թէ շինութեան ո՞ր մասերը կարելի է վերագրել հայ թագաւորներու շրջանին, քանի որ ներկայ դարուն անհրաժեշտ եղած էր կրկին նորոգել: Վիկտոր Լանկուա՝ որ 1852ին Սիս այցելած է, զիտել կու տայ որ եկեղեցւոյն դարը աւելի հին է և մնացած մասն է որ Կիրակոս կաթողիկոս նորոգել տուած է:

Ան կը յիշատակէ որ եկեղեցւոյն անկիւններն ու կատարը զարդարուած էին առիւծաձև աղբերաբերաններով՝ իբր յիշատակ Ռուբինեան իշխանութեան թագաւորներուն խորհրդանշանին: Ասոնք անհետացած են և տափարակ երդիքը զուրկ է ուէ գեղազարդութիւն:

Յիշուած չորս սիւները, որոնց վրայ կը կանգնէր կամարը, այլևս չեն տեսնուիր արեւելեան ծայրը՝ որ զուրկ է ուէ տեսակի զարդարանքէ: Լքուած և աւերակ շէնքին սալաշատանքները և որմերուն մեծ քարերը Թուրքերը տարած են, եկեղեցւոյն քստերը շինուած նոր շէնքին մէջ օգտագործելու նպատակաւ: Արդարեւ յառաջ եկած «պատեան»ը կը ներկայացնէ բոլորովին անշունք և արուեստագիտական գեղեցկութիւն զուրկ տեսարան մը: Վեր. E. S. Davies երբ 1876ին Սիս այցելեց, տեսաւ իբր յենակ ծառայող չորս սիւներ: Ջարմանալի է որ ո՛չ սա և ոչ Լանկուա կ'անկարկեն Ինճիճեանի յիշած զանգակատան գոյութեան և որուն կանգուն մնացած ըլլալը սակայն, եկեղեցւոյ հարաւարեւելեան անկիւնը, իրենց առած լուսանկարներով կը հաստատեն Favre և Maudrot (Voyage en Cilicie, Բարիզ, 1878): Ինճիճեան, ինչպէս անկարկեցինք, զիտել կու տայ որ եկեղեցիէն դէպի զանգակատուն կարելի է բարձրանալ և ես ելայ արդարեւ անկէ՝ որ հաւանաբար նախկին ոլորագոյտ ասնդուխն էր, ուր կարելի է երթալ Ս. Պետրոսի և Ս. Պօղոսի մատուռէն: Հիւսիսային պատին լանգած և անոր Տօտ եղող Ս. Գրիգորի մատուռը անկասկած որ կը պատկանի թագաւորներուն շէնքին: Հարաւային որմին մէջ բուն իսկ ասնդուխնի է Ս. Գրիգորի մատուռին գոյութիւնը կ'ապացուցանէ որ շէնքին հիւսիսային և հարաւային պատերը հին են, բայց որոշ է որ շէնքին մնացորդները այսօր դոյզն նմանութիւն մը կը կրեն Լեւոն Գ. ի շէնքի եկեղեցւոյն և աւելի քիչ՝ շէնքում Ա. ի շինել տուած սքանչելի շէնքին, որուն բոլոր հետքերը անպայման որ անհետացած են, թէև չենք ալ զիտել թէ Լեւոն Գ. ո՞ր աստիճան նորոգել տուաւ այս վերջինը: Հաւանական է որ երկպառական աւերէն ետք ամբողջական վերաշինութիւն մը անհրաժեշտ դարձաւ:

Վերոյիշեալ Ս. Գրիգոր մատրան շէնք

քը ու է ֆեախի չէր ենթարկուած 1936ին՝ երբ ես այցելեցի: Եկեղեցւոյ զանձատունն էր ան, և ըստ Պր. Վիկտոր Լանկուալի, հետեւեալ մասունքները հոն պահուած էին, և որոնք այժմ, աւելորդ է ըսել, բոլորն ալ անհետացած են^(*)։

1. — Ս. Գրիգորի «Սուրբ Աջը» (աջ ձեռքը և բազուկը), որուն սեպհականութիւնը կ'օրինականացնէր կաթողիկոսական Աթոռը: Այս մասունքը, սակայն, էջմիածնի այժմու կաթողիկոսին քով կը մնայ՝ ուր տարւորւած 1441ին՝ կաթողիկոսական Աթոռին փոխադրութենէն յետոյ: Որով յայտնի է որ յիշուած մասունքներէն մին կեղծ է:

2. — Զմիւռնիոյ յոյն հայրապետին՝ Ս. Նիկողայոսի աջ ձեռքն ու բազուկը:

3. — Ս. Սեղբեստրոսի աջը, 33րդ Պապի՝ որ Հայերուն տուաւ իրենց կաթողիկոսները օծելու իրաւասութիւնը, ինչ որ նախապէս կը կատարուէր Յոյներուն ձեռքով, Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքին մէջ: Բոլոր այս մասունքները արծաթ տուփերու մէջ գոցուած էին:

4. — Պարսաւ մզնաւորին աջը, նմանապէս արծաթ տուփի մը մէջ պահուած:

5. — Յակոբ կաթողիկոսին (ուղղելի՛ Արեւիկակոյոյնի) պալիոմը (ուղղելի՛ Եմիփորոնը), Հալէպի մէջ գործածուած, որուն ծայրերը ոսկի գիրերով արձանագրուած է այսպէս. «Կազմեցաւ ի թուականին մերում Բ և ԶԻ ամին (= 1634): Աստուած ողորմեա ասացէք աշխատողաց սորին. ամէն: Նկարեցաւ եմփորոնն ի քաղաքն ի Հալապ ի վայելումն տէր Յակոբ քաջ բարունապետին, զոր տէր Աստուած մեր բարով վայելել տացէ ամէն»^(**):

Պալիոմը (եմփորոն) կարմիր մետաքսէ շինուած է ու վրան խաչեր գործուած, որոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ գունաւոր մետաքսով բաժնուած են Յիսուսի և շատ մը սուրբերու պատկերներ և անուննին ալ՝ ճերմակ մարգարիտով: Սուրբեր հետեւեալներն. Ս. Կոյստ, Գրիգոր Լուսաւորիչ,

Պետրոս, Դրոնեսիոս, Նիկողայոս, Ներսէս, Յովհաննէս Մկրտիչ, Յակոբ, Անդոնիոս, Դրիգոր, Սարգիս, Բարսեղ, Կիրեղ, Եպիփանոս ևայլն: Պալիոմը Ռուս Կալէէն (կաթողիկոսական նստաւայր 1147—1294) բերուած էր ԺԿ. դարուն վերջերը (աւելորդ է ըսել որ մեծանուն գիտնականը բուլղոզիէն շփոթի մէջ է, պարզ ալն պատճառով որ եմփորոնի յիշատակարանին Ռւս Ո կարգացուած է և Յակոբ Արքեպիսկոպոսը շրջփոթած Յակոբ կաթողիկոսի հետ. Արս. Արք.):

6. — Աւետարաններէն երկուքը, արծաթապատ: Ասոնցմէ մին Լեոն Ե. ի թագաւորական շրջանին գրուած էր 1323ին Սարովանքի (?) մէջ, միւսը միաժալ գիրքի ձեռք, Կոստանդին Դ. ի իշխանութեան ատեն գրուած, որ 1345 (Յ. Ք.) թուականը կը կրէ (այս երկու աւետարաններն ալ ինձ անձանօթ են. Արս. Արք.):

Վերջապէս իրական արժէք ներկայացնող վանքին գանձը, կաթողիկոսական օծման (!) համար գործածուած իւզի անօթն է, գմբեթածածկ խորանի մը մէջ ամփոփուած և ամբողջութիւնը միաժալ արծաթով պատած: Նախապէս եկեղեցիին դասին մէջ դրուած էր մարմարինէ գանձ՝ որուն վրայ հայ թագաւորներ կը նստէին ձեռնադրութեան միջոցին և որուն ետեի մասին վրայ փորագրուած էր իրենց ջբանշանը, — առիւծ մը և զոյգ արծիւներ: Նախկին Նշանին — արծիւ մը, աղանի մը և վիշապ մը — թագաւորութեան շրջանին արքաները:

Մէջտեղի տաճարին առաջ գրուած էին երկու աշտարակները՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրը յենած էր քանդակուած առիւծներու:

Միակ առարկաները զորս 1936ին կարելի էր տեսնել Լուսաւորիչ մատուռին պատերուն վրայ կախուած և հարեանցիօրէն և արտակարգ կերպով գծուած երկու պատկերներէն: Անոնցմէ մին Արարատ լեռը կը ցուցնէր և միւսը հաւանաբար եկեղեցական շէնք մըն էր՝ զոր չկրցի ճանչնալ:

Թարգմանից

ԱՐՏՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Ետընաւորութիւն)

(*) Ծարգելի յօդուածագիրը տեղեկութիւն չունի բնականաբար որ Սիւր նուիրական մասունքները ներկայիս կը գտնուին Աթիկիայի կաթողիկոսարանը, ակնարկուած երկու ձեռագիր մատաններու հետ (տես Հասկ՝ «Սոյս Աշեմ Արկղը» Արտասազ Բրքեպոս, 1937, էջ 74): Ծ. Թ.

(**) Միսուան, էջ 218 ա: